

„csonka szárnyal” utalásban? S nem Prométeusz halhatatlan kínja fogalmazódik meg a vers végén: „vércsecsőriű kín csapott rám”? A vers egy óriási fokozás, s betetőzi a legnagyobb kín, Laokooné. S máris a stilisztikai elemzéshez érkeztünk. Az értelmező olvasás szempontjából pedig fontos megállapítást tehetünk: az egyes ember aggodalma világméretű távlatokat kap, többről van szó valóban, mint egyetlen ember félelmeiről.

A fenti értelmezést filológiai-nyelvészeti vizsgálattal egészíthetjük ki. Ha jól megnézzük, a vers szavai tragikusak, sőt a modern irodalom gyakori szavai, melyek az érzelmi élet beszűküléséről tanúskodnak – a rettegés is az érzelmek beszűkülése (Vértes O. András): barna, könnyes, köd, bozót, vér, lár, iszap. Akár Ady szavai is lehetnének (ha 12. osztályban tanítanám, kerestetnék is párhuzamokat). S mindez játékos, trochaikus ritmusba foglalva, talán az elhangzott esti mesék és dalok emlékeképpen. Az Esti dal a magyar irodalom egyik legszebb verse. Disszonáns, mégis gyönyörű. Benne van az európai és a magyar kultúra, az általános és a személyes, a hagyomány és a modernség. Akár pedagógiai indíttatású témánkban.

Előadásom bevezetésében megfogalmazott aggodalmamat – közös aggodalmunkat szeretném felidézni, hiszen mindnyájunkat az izgat, hogy gyermekeink

„Fognak-é majd lelkesülni
új világok tavaszán
fény-imádó, büszke szemmel
fent az ember magasán?”

Azért fáradozunk, vitatkozunk, emlékezünk, hogy így legyen. Takács Etel is bizonyos csatlakozik hozzánk, csak mi nem tudunk róla.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna (1999): A szemantikai relatívizmusról. In: *Ember és nyelv*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 173–178.
- Adamikné Jászó Anna (2001): *Felzárkóztató olvasókönyv szaknunkásoknak*. Nemzeti Szakképzési Intézet.
- Gósy Mária (1996): Agyfélteke-dominancia, beszédészlelés, olvasási nehézség. In: *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Niko, Budapest. 163–175.
- Hetzron, R. (1991): Magyarországon nem része az emberi jogoknak az eltérő nyelvészeti vélemény. In: *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 633.
- McLuhan, M. (2001): *A Gutenberg-galaxis pusztulása*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Vértes O. András (1987): *Érzelmi világunk és a nyelv változásának kölcsönhatása*. MNyTK. 179. Budapest.

Adamikné Jászó Anna

Szöveghiány-értelmezések a pragmatikus nyelvészetben

A felismerés, miszerint valamely szövegépítő elem hiánya funkcionális, nem újkeletű. Már az antik retorikusok tudatában voltak a szöveghiányok hírértéknövelő szerepének. Ez a tudás azonban háttérbe szorult a nyelvi rendszerre irányuló nyelvészeti kutatások során.

A magyar nyelvtudományban a szöveghiányokkal legutóbb és legbelsőbben Dienes Dóra foglalkozott 1978-ban megjelent doktori értekezésében (Dienes, 1978), mégis csak a konstrukcionális hiányosság vizsgálatára vállalkozott. Dienes Dóra maga is felhívja ugyan a figyelmet, hogy míg ő csak azokat a hiányosságokat vizsgálja, amelyeket a kon-

textus tölt fel szemantikailag, „a beszélők közös tudata, a beszédhelyzet vagy a szituáció által jelentést nyerő, és így a kommunikációban kimondatlanul is egyértelmű elemek elmaradása minőségileg különbözik a szöveghelyzet által kiegészített hiányosságoktól”. (Dienes, 1978)

Az azóta eltelt huszonhárom évet éppen a pragmatikus nyelvészeti törekvések előtérbe kerülése jellemezte, egyre inkább a nyelvhasználat került a vizsgálódás középpontjába. *Thomas Kuhn* (1984) műszavával úgy fogalmazhatnánk, hogy paradigmaváltás következett be a nyelvészetben is. Ahhoz azonban, hogy a szöveghiányokról való tudásunk ebben a pragmatikai megközelítésben valóban árnyaltabbá válhasson, először szembesülni kellett a különböző nézetrendszerek fogalmi, metodológiai, ismeretelméleti és egyéb szempontból való

összemérhetetlenségének jelenségével, az úgynevezett inkommenzurabilitás-problémával (a fogalom részletes tudományfilozófiai magyarázatához. (Békes, 1997)

Nyilvánvaló, hogy sok minden hiányozhat egy szövegből. Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy milyen elem nem jelenik meg explicit formában, valamint hogy mi a hiány oka/célja. A szöveghiányok ez utóbbi szempontból egy széles skálán helyezhetők el, melynek két végpontja egy szerkesztettségi szem-

pontrendszerrel kereszteződik. Ugyanis ha egyszerűen a nyelv természetszerű ökonómijáról van szó, akkor az adott hiányjelenség a nyelvből magából, annak szerkeszttségéből-rendszeréből fakad és nem tudatos szerkesztés eredménye. Ilyen szerkezeti hiányok az ellipszisek. (Az ellipszis fogalmát szövegnyelvészeti értelmében használom.) A másik végpontot azok a szöveghiányok jelölik ki, amelyek csak az adott megnyilatkozásokban, leginkább társalgásban érvényesülnek, s ezek az úgynevezett implikaturák. (Grice, 1988)

Ez a szempontrendszer újabbakkal egészül ki. A különböző szövegek ugyanis, ha csak az intuitív szövegfajtákra gondolunk is, meglehetősen eltérnek abból a szempontból, hogy mennyire „igénylik” a hiányt.

Egyértelművé vált, hogy a vizsgálat csak akkor lesz eredményes, ha különböző szövegtípusból való szövegek összevetésével kristályosodik ki a szöveghiány fogalma. A módszertani nehézséget az okozza, hogy nincs átfogó, minden részletre kiterjedő szövegtipológia a magyarban, csak intuitív szövegtípus-kompeten-

ciánkra támaszkodhatunk. (például Szikszainé, 1999) Ennek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a szövegtipológiai kutatásokban megadott szempontok oly módon keresztezik egymást, hogy valójában egy többdimenziós modell jönne létre, amelyet a nyelvészet a maga módszereivel nem tud lefedni.

A vizsgálandó szövegek kiválasztásánál a szövegtipológiai irányelvek közül számomra a kommunikatív cél szerinti irányultság mint osztályozási

Az eltelt huszonhárom évet éppen a pragmatikus nyelvészeti törekvések előtérbe kerülése jellemezte, egyre inkább a nyelvhasználat került a vizsgálódás középpontjába. Thomas Kuhn (1984) műszavával úgy fogalmazhatnánk, hogy paradigmaváltás következett be a nyelvészetben is. Ahhoz azonban, hogy a szöveghiányokról való tudásunk ebben a pragmatikai megközelítésben valóban árnyaltabbá válhasson, először szembesülni kellett a különböző nézetrendszerek fogalmi, metodológiai, ismeretelméleti és egyéb szempontból való összemérhetetlenségének jelenségével, az úgynevezett inkommenzurabilitás-problémával.

szempont volt mérvadó, hiszen egy megformáltságbeli jelenség volt vizsgálatom tárgya. A szövegvizsgálatokat a szövegtípusoknak a legpregnánsabb megjelenési formát mutató példányain végeztem.

Vizsgálataim érdekes eredményt hoztak: a szövegtípusok hiánytűrése egy skálát rajzol ki. Két végpont határozható meg. A skála egyik végpontján a bármiféle hiányt tudatosan mellőző (legfeljebb bizonyos mondatfunkciós részt érintő hiányokat toleráló) hivatalos szövegek állnak. A másik végpontot azok a személyes feljegy-

zések, üzenetek alkotják, amelyek a belső beszéd rematikus jellegét leginkább tükrözik. Itt a szöveg a lehető legteljesebb mértékben hiányos.

A két véglét között elhelyezkedő szövegeknel a hivatalos szövegekhez legközelebb (a szöveghiányok számát tekintve) a tudományos művek állnak. A logikai viszonyok kifejtettségének elvárása itt ugyanis nem enged nagy teret a szöveghiányok kibontakozásának, az ismeretterjesztés feladatait is vállaló tudományos munkák pedig különösen ügyelnek a minél explicitebb megfogalmazásra. A szónoki szövegek a hatás fokozása érdekében már tartalmazhatnak kihagyásos szillogizmuson alapuló enthümémákat, mondathasadást, célzást, aposziopézist, aszindetont. A publicisztikai szövegeken belül a műfajadta korlátok szerint többnyire széles körű a szöveghiányok előfordulása, egy sajátos esetben (az apróhirdetésnél) időnként a gazdaságosságra való túlzott törekvés nehezen értelmezhető szerkezeteket is eredményezhet. A társalgásban a legmagasabb a különböző típusú hiányok száma. Ezek lehetnek ellipszisek, elhallgatások, például félbeszakítás miatt, vagy a vonzatkeret egyértelműen kijelölheti a hiányzó elemet. Gyakran előfordul a pillanatnyi szöveghiány feloldása is, az elhallgatás és újrakezés fakadhat koncentrációzavarból, bizonytalanságból, a félbemaradt megnyilatkozást pedig gyakran a másik kommunikáló fél fejezi be.

Mostani előadásomban három, a pragmatikus nyelvészet által vizsgált szöveghiányfajtát szeretnék néhány példával megvilágítani: az implikaturát, a beszélgetési szekvenciák kérdéskörét, illetve a kontextuális-szituatív ellipszis kettősségét.

Az implikatura esetében a hiány csak az adott kontextusban értelmezhető. Bár a *Grice* által társalgási implikaturának nevezett jelenségek végső soron a szillogisztikus logika szabályaival leírhatók, valójában éppen a kimaradt, de implikált logikai lépések miatt alkalmasak visszaélésekre. Használati körükre számos példát találunk a nyilvános megszólalásokban

éppúgy, mint kötetlen, mindennapos kommunikációinkban.

Közös vonásuk, hogy kivétel nélkül mindig a beszélő önmagát hozza előnyösebb helyzetbe azáltal, hogy a kommunikáció alapvető együttműködési alapelveit megsértve zavart kelt a másik kommunikáló félben, és csak sugallja, de nem mondja ki a közölni kívántakat, amely azonban az adott kontextusban a hallgató számára is egyértelmű.

Ez a nyelvészeti magyarázata annak a tapasztalati ténynek, hogy az implikatura számos visszaélésre ad alkalmat, és elsősorban a politikai életben tapasztalható annak a kiaknázása, hogy az implikált tartalom bármennyire egyértelmű is az adott kontextusban, verbálisan sohasem érhető tetten. Saját gyűjtésem is azt támasztja alá, hogy az implikaturának számos, eddig még nemigen feldolgozott fajtája van.

Az már felmerült a korábbi témaváltásokra magyarázatot kereső szövegnyelvészeti vizsgálatok során, hogy a szövegbeli témaváltást az is okozhatja, hogy a szövegelőzményre mint beszédaktusra tesszünk utalást.

Hadd említsem az illusztrálás kedvéért *Bánréti Zoltán* példáját *Örkény* „Macskajáték”-ából: „– Akkor mégis szöke vagy. – Nem vagyok szöke. – Engem csak a te sorsod aggaszt. – Ne aggasszon téged az én sorsom. – Öt perc múlva szégyellni fogod ezt a veszekedést. – Soha életemben nem veszekedtem. – Egész életedben imádtad a veszekedést.” (*Bánréti*, 1979)

Nemigen foglalkoztak viszont még a szövegtan kutatói azokkal az esetekkel, amikor a témaválasztás vagy témaváltás önmagában implikaturaértékű. Ilyen például, amikor az ifjú férj felesége kevéssé sikerült főztjét fogyasztva édesanyja remek receptjeiről mesél. Tehát a témára való érdemi reagálás elmaradása is lehet implikatura, amely nem feltétlenül, de általában sértést-sértődöttséget von maga után.

A beszélgetési szekvenciák esetében az egyik kommunikáló fél megnyilatkozásában jelentkező hiány a másik kommunikáló fél válaszreakciója révén vagy a beszé-

lő második, a kérdés-válasz párt követő megszólalásakor töltődik fel tartalommal.

Mint azt a *David Clarke – Michael Argyle* szerzőpáros részletesen elemzi (*Clarke – Argyle, 1988*), a kérdés-válasz párok gyakran ágyazódnak egymásba, például: „A: Kit hozol el a bulira? B: Kinek a bulijára? A: Hát Juliéra! B: Ja, Zsuzsát.”

Ez a jelenség akkor is megfigyelhető, ha több adatközlő beszélget, és nem követelmény a kérdés-válasz pár, lehet a közös ismeretek együttes összefoglalása, a másik kommunikáló partner gondolatának továbbgondolása is. Példa a „Beszélt nyelvi gyűjtemény”-ből (három, számmal jelölt adatközlő):

1: A többiek kétszer kaptak fizetésemelet, én meg csak egyszer.

3: A Hermann is.

2: A Hermann is már kapott.

1: Képzeld el, hogy a Hermann Péter...

3: Előkészítő.

1: A Hermann Péter előkészítő és kettőezer-hétszáz a fizetése, nekem meg kettőezer-négy.

Itt hadd jegyezzem meg, hogy a „Beszélt nyelvi gyűjtemény”-ben szereplő televíziós és rádiós interjúk vágás nélkül szerepelnek, tehát megnyugtatóan végezhetők rajtuk szövegszerkezeti vizsgálatok. A 6. kötetben, melyből az utóbbi példát hoztam, úgynevezett lopott szövegek találhatók, azaz társaságban, kollégiumi szobákban elhangzott olyan beszélgetések, amelyek felvételéről az adatközlők egy része csak a felvétel után szerzett tudomást. Ez a mai szociolingvisztikában már etikai vétségnek számít, akkor azonban még megengedett volt az ilyen jellegű adatgyűjtés.

A kommunikáló partner elhallgattatásának, kommunikációs ügyetlenségének jelzésére is alkalmas az implikátúraértékű témaváltás, leginkább az időjárás, illetve más, semleges téma előkerülése jellemző. Erre a jelenségre Grice is hoz példát a relevancia maximájának megsértését illusztrálva: „Egy kellemes teázás közben A azt mondja, hogy X-né vén szatyor. Ezt kínos csend követi, majd B azt mondja: Idén nyáron nagyon jó volt az idő, nem?”.

(Grice, 1988) Itt B valóban megsértette a kommunikáció egyik, Légy releváns! alapelvét, amivel azt implikálja, hogy A megjegyzését nem veszi figyelembe, nem óhajtja folytatni ezt a témát, sőt, A társalgási ügyetlenséget követett el.

Saját gyűjtésemben ennek csak álcázottabb megjelenésével találkoztam, nem időjárás, hanem egyéb, semleges témára tereledő több ízben a beszélgetés, de gyakori ilyenkor a legszembevetőbb tárgyra tett megjegyzés is. Például: – Ugye, milyen aranyos? – Nézd, milyen szép az a kép a hátad mögött!

„A hiányos mondat szerkezetek kialakulására azért van lehetőség, mert a kontextus – kívülről – megadja a hiányzó mondatfunkciós részek jelentését (= szemantikai szubsztitúció); a mondatformán belül pedig bizonyos elemek reprezentálható természetűek (= grammatikai szubsztitúció)”. (*Dienes, 1978*) Ugyanezt a kettősséget írják le Péter Mihály szituatív ellipszis és kontextuális ellipszis terminus technicusai. (*Péter, 1991*) Péter Mihály a kötött kötelező és fakultatív bővítménnyel egyértelműen betölthető kontextuális ellipszist és a szituációból, a beszédhelyzetből adódó szabad bővítmény hozzágondolásával létrejövő szituatív ellipszist különíti el.

Péter elliptikus szerkesztésének az olyan mondatot tekinti, „amelyben legalább egy kötelezően betöltendő pozíció (érték hely) nincs betöltve, s amely – legalább potenciálisan – megfelel egy olyan, az adott nyelv szintaktikai normái alapján megalkotott mondatnak, amelyben a szóban forgó pozíció be van töltve” (i. m. 199–200). Az így értelmezett ellipszisenek két fajtáját különbözteti meg: „A kontextuális ellipszisben a betöltetlen pozíció a beszédelőzmény alapján rekonstruálható, például [A postás csengetett?] Táviratot hozott. (...) A szituatív ellipszisben a betöltetlen pozíció a beszédhelyzet alapján válik tartalmassá. Például: Kettőt Siófokig oda-vissza! (vasúti pénztár), Tíz dekát a soványból! (közért)” (i. m. 200.).

A kontextuális ellipszis sajátos típusának tartja a párbeszéd ellipszist, és a

kontextuális ellipszisek közé sorolja a szó-lások és más állandósult kifejezések ellip-tikus használatát is.

Magam is úgy vélem, hogy a párbeszéd-es ellipszis létrejöttének valóban elsődle-gesen kontextuális alapja van, de a párbe-széd nyilvánvalóan nem független az adott szituációtól, emiatt akár több betöltetlen pozíciót is tartalmazhat. Példaként egy olyan, egy fordulóból (azaz egy kérdésből és a rá adott válaszból álló) párbeszédet idézek saját gyűjtésemből, amely egy járó-kelő és a 16-os megállójában álló busz ve-zetője között zajlott, s ahol a kérdés és a válasz is elliptikus szerkesztésű:

- Tessék mondani, a 105-ös?
- Úgy egy száz méterrel hátrább.

Irodalom

Adamik Tamás (1979): Az antik retorika szövegnyel-vészeti vonatkozásai. In: Szathmári István -

Várkonyi Imre (szerk.): *MNyTK. 154. A szöveg tan a kutatásban és az oktatásban.* Budapest. 83-92.
Bánréti Zoltán (1979): *Téma és anaforikus viszonyok a szövegben.* MNy. 406-416.

Békés Vera (1997): *A hiányzó paradigma.* Latin Be-tűk, Debrecen.

Clark, David - Argyle, Michael (1988): Beszélgetési szekvenciák. In: Pléh Csaba - Síklaki István - Teres-tyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I.* Tankönyvkiadó, Budapest. 215-259.

Dienes Dóra (1978): *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése.* NytudÉrt. 98.

Grice, P. (1988): A társalgás logikája. In: Pléh Csaba - Síklaki István - Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I.* Tankönyvkiadó, Buda-pest. 233-250.

Kuhn, T. S. (1984): *A tudományos forradalmak szer-kezete.* Ford.: Bíró Dániel. Gondolat, Budapest.

Petőcz Éva (megj. alatt): *A nyelvi hiány fogalmának szövegnyelvi értelmezése.* Akadémiai, Budapest.

Péter Mihály (1991): *A nyelvi érzelmek kifejezés eszkö-zei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Szikszaíne Nagy Irma (1999): *Leíró magyar szöveg- tan.* Osiris.

Petőcz Éva

A házi feladatok didaktikai problémái

Nem tartozom a pályázatok író pedagógusok közé. Tanítani szere-tek. Most azonban úgy érzem, kötelességem rendezni összegyűlt ta-pasztalataim. Takács Etel emléke kötelez erre. Életemben - szemérmességből - elmulasztottam megmondani neki, mennyire tisz-telem, becsülöm, szeretem. Most ezzel a dolgozattal emlékezem rá, és köszönöm, hogy taníthattam könyveiből.

Az iskola célja: - adottságok, (általá-nos és speciális) képességek, kész-ségek fejlesztése;

- fogalmak kialakítása, ismeretek nyújtása;
- a tanulás technikájának, módjának megfigyeltetése, elsajátíttatása, gyako-roltatása;

- a tanulói személyiség gazdagítása, formálása.

A cél megközelítését, megvalósítását segíti, segítheti a házi feladat, amely az is-kolai oktató-nevelő munka szerves része, az önállóság, az akarat fejlesztésének fon-tos eszköze.

Lehetővé teszi a tanórán megértett is-meretanyag

- át-, illetve újragondolását;

- egyéni tempóban való bevésését, rö-g-zítését;

- kiegészítését, gazdagítását;

- jártassággá, készséggé alakítását;

- felhasználását, gyakorlati alkalmazását.

Szolgálja, szolgálhatja

- a folyamatos ismétlést, a már tanult, elsajátított ismeretek felelevenítését, fel-színen tartását, aktivizálását;

- új ismeretek megértésének előkészíté-sét, azok motiválását;